

**OSMANLI MEMURLARINDA ŐUR BOZUKLUĞUNA (MUHTELL-İ ŐUR) VE DEMANSA
(ATEH) BAĞLI MALULEN EMEKLİLİK**

Dr. Öğr. Üye. Gazi ÖZDEMİR*

ÖZ

Emeklilik, alışma hayatında bulunan insanların ihtiyarlık, sağlık veya sakatlıklar sebebiyle bu görevinden isteyerek ya da zorunluluktan ayrılmasıdır. Malulen emeklilik ise görevini yürüten bir çalışanın kaza, savaş ve benzeri gerekçelerle hastalık, yaralanma ve sakatlık neticesinde görevini yapamayacak durumda olanların emekli edilmesi anlamına gelmektedir. Her toplumun emeklilik sistemi, kendi tarihi seyri içinde Őekillenmiř ve sosyal güvenlik sistemini oluşturmuştur. Günümüzde sosyal güvenlik hizmetleri arasında yer alan emeklilik uygulamalarının Sanayi Devrimi ile sistemli hale geldiği bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nde kuruluştan itibaren emeklilik işlemleri var olup bu işlemler belirli şartlar altında sultanın ihsanı olarak uygulanmaktaydı. Ülkede yaşanan ekonomik bunalımlar ve dünyada dönüşen sosyal güvenlik uygulamaları sebebiyle Osmanlı Devleti'nde de değişim yaşandı. Bu bağlamda askeri, ilmiye ve mülkiye tekaüd sandıkları kuruldu ve mevzuatları oluşturuldu. Bu araştırmada Osmanlı kurumlarında görev yapan memurların malulen emeklilik durumları ve tekaüd sandıklarının mevzuat süreçleri incelendi. Araştırmada nitel araştırma yöntemi, retrospektif/regresif tekniği kullanıldı. Veriler, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde (BOA) Belge Tarama Sistemi (BETSİS) üzerinde açık erişime sunulan kayıtlar üzerinden muhtell-i Şuur ve ateh kavramlarının yer aldığı belgelerden ve alanyazından elde edildi. Veriler, içerik analizi ile değerlendirildi. Verilerin sayısallaştırılmasında ve betimsel analizinde Pivot Table'dan yararlanıldı. Emeklilik uygulaması içinde yer alan malulen emeklilik işlemlerinde mevzuatların daha çok savaş ve sakatlanma üzerinde yoğunlaştığı görüldü. Akıl sağlığına bağlı hastalıklar içinde yer alan muhtell-i Şuur ve ateh ile ilgili maluliyetlerle ilgili boşluklar olduğu anlaşıldı. Bu boşlukların uygulamalarda gözetim, tanı ve tedavi süreçleriyle ilgili işlemlerde mağduriyetler yaşattığı ortaya ıktı. Bunun yanında muhtell-i Şuur ve ateh rahatsızlığıyla emeklilik işlemlerinin askeri, ilmiye ve mülkiye içinde dağılımında % 67'lik payla mülkiye görevlilerinin bulunduğu tespit edildi.

Anahtar Kelimeler: Emeklilik, malul, muhtell, Şuur, ateh, demans

**DISABLED RETIREMENT IN OTTOMAN OFFICERS DUE TO DISORDER OF
CONSCIENCE (MUHTELL-I SHUUR) AND DEMENTIA (ATEH)**

ABSTRACT

Retirement is the voluntary or obligatory resignation of people in working life due to old age, health or disability. On the other hand, disability retirement means the retirement of an employee who is unable to perform his duty as a result of illness, injury or disability due to accident, war and similar reasons. The pension system of each society has been shaped in its own historical course and has created the social security system. It is known that retirement practices, which are among the social security services today, became systematic with the Industrial Revolution. In the Ottoman State, there were retirement transactions since the foundation and these transactions were applied as the sultan's benevolence under certain conditions. There was also a change in the Ottoman State due to the economic depressions in the country and the changing social security practices in the world. In this context, pension

* Bayburt Üniversitesi/İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi/Tarih Bölümü,
gaziozdemir@bayburt.edu.tr, Orcid ID: 0000-0003-2306-5280

funds for military, scientists and civil servants were established and their legislation was created. In this research, the disability retirement status of civil servants working in Ottoman institutions and the legislative processes of the interim funds were examined. Qualitative research method and retrospective/regressive technique were used in the study. The data were obtained from the documents and literature containing the concepts of muhtell-i consciousness (disorder of consciousness) and ateh (dementia) through the records made available to open access on the Document Scanning System (BETSIS) in the Ottoman Archives of the Presidency of the Republic of Turkey State Archives (BOA). The data were evaluated by content analysis. Pivot Table was used in the digitization and descriptive analysis of the data. It has been observed that the legislation in the disability retirement process, which is included in the pension application, focuses more on war and injury. It was understood that there were gaps related to disability related to mental health disorders and dementia. It has been revealed that these gaps cause grievances in the procedures related to surveillance, diagnosis and treatment processes. In addition, it was determined that there are civil servants with a 67% share in the distribution of mental disorders and dementia and retirement transactions among military, scientists and civil servants.

Keywords: Retirement, disability, consciousness, dementia

Giriş

İnsan, tarih boyunca yaşadığı dünyada her an risklerle karşı karşıya kalmaktadır. Bu riskler günlük hayatın olağan akışı içinde beklenmedik olaylarla ortaya çıkabilmekte, üzücü ve yıkıcı etkilerle geçici ya da kalıcı maddî veya manevî hasarlarla sonuçlanabilmektedir. Bu hasarlar arasında işsizlik, hastalık, sakatlık, ihtiyarlık ve ölüm sayılabilir. İnsanlar, bu tür mağduriyetlerden kendilerini kurtarabilmek veya bu mağduriyetlerin etkisini en aza indirebilmek arayış içine girmektedirler. Böyle durumlarda da kendi imkânları, meslek örgütlerinin sunduğu olanaklarla veya devletin sunduğu olanaklarla hayatlarını ve ailelerini güvence altına almak istemektedirler.

Sosyal güvenliğin yüksek maliyete sahip olması sebebiyle sürekliliğinin sağlanması oldukça güçtür. Bu, özellikle bireyin tek başına altından kalkabileceği bir sorumluluk değildir. Özellikle maluliyet dönemlerinde bireylerin kısmen veya tamamen sistemin dışında kalması, insanların bir kurum tarafından güvence altına alınmasını zorunlu kılmaktadır. Bu yüksek maliyet, devletlerin mali politikalarını bozabilecek düzeylere ulaşabilmekte veya diğer hizmet alanlarına olumsuz etki edebilmektedir. Bu sebeple sosyal güvenlik hizmetinin verilebilmesi için sürekli kaynak arayışları gündeme gelmektedir (Kala 2018: 9; Şen 2002: 515; Tabakoğlu 1993a: 45-46).

Sosyal güvenlik, kavram olarak ilk defa 14 Ağustos 1935 tarihli Amerika Birleşik Devletleri Sosyal Güvenlik Kanunu'nda yer aldı. Bu kanunda yer almasının en önemli sebebi, 1929 Ekonomik Bunalımının yıkıcı etkilerini azaltmak ve işsiz kalan bireylerin yaşadığı sıkıntıları ortadan kaldırmaktı. Bu kanun ile yaşlıları, madencileri, engellileri ve işçileri sosyal risklere karşı koruma altına almak hedeflendi (Türkoğlu 2013: 282). Ancak bunun tarihi temelleri vardı. Zira sosyal güvenlik sistemi; *sosyal yardım*, *sosyal hizmet* ve *sosyal sigorta* adlarıyla her ne kadar 20. yüzyılın ilk çeyreğinde kullanılsa da sosyal güvenlik uygulamaları tarihin ilk dönemlerinden beri çeşitli medeniyetlerde uygulanmaktaydı. Yunan ve Roma gibi tek tanrılı dinlerin hâkim olmadığı toplumlarda sosyal güvenlik, devlet eliyle verilmekteydi. Yahudi, Hıristiyan ve Müslüman toplumlarında ise bireysel veya toplumsal dayanışma birlikleri vasıtasıyla

gerçekleşmekteydi. Bunlar arasında esnaf ve sanatkâr meslek birlikleri, yardımlaşma örgütleri, tarikatlar ve vakıflar aracılığıyla toplumsal yardımlaşma çerçevesinde sosyal yardım olarak verilmekteydi. İslam devletlerinde olduğu gibi sadaka, zekât, fitre gibi bireysel dini sorumluluklar dışında esnaf sandıkları, avârız ve aile vakıfları ile âkile müesseseleri ile bireysel veya toplumsal dayanışma şeklinde gerçekleştirilmekteydi (Berki 1968; Dilik 1988: 41-69; Özcan 1999: 110-15; Özger 2013: 65-91; Tabakoğlu 1993b: 18; Yörük 2008).

İnsanlar, Avrupa'da Sanayi Devrimi ile ağır şartlar altında çalışmak durumunda kaldılar. Bu şartlar altında çalışan grupların yaşam standartlarını iyileştirme ve çalışma hayatını kolaylaştırma amacıyla çalışanlar ile ilgili sosyal güvenlik düzenlemeleri gerçekleştirildi. Özellikle 1877 yılında yaşanan ekonomik kriz ve zorlu iş koşullarına bağlı artan iş kazaları sebebiyle protestoların başlaması bu düzenlenmelerin yapılmasında etkili oldu. Ülkede yükselen tansiyonu düşürmek isteyen I. Wilhem, Başbakan Bismarck'ın hazırlattığı *İmparatorluk Fermanı*'ni onayladı. Bu ferman doğrultusunda 1883 tarihli *Hastalık Sigortası*, 1884 tarihli *İş Kazaları Sigortası* ve 1889 tarihli *Sakatlık ve Yaşlılık Sigortası/Yaşlılık ve Maluliyet Sigortası*, 1898'de ise Primsiz Emekli Aylığı ödenmesine yönelik kanunlar çıkartılarak Almanya'da sosyal güvenlik sistemi hayata geçirildi. Bu sistem, Lüksemburg, Hollanda, Avusturya, Norveç, İsveç, İtalya ve Belçika gibi diğer Avrupa ülkelerinde de uygulanmaya konuldu (Şenocak 2009: 419-20; Türkoğlu 2013: 283; Yaman 2020: 79).

Avrupa'da işçi temelli kurulan sosyal güvenlik sistemi, Osmanlı Devleti'nde kuruluşun itibaren daha dar kapsamda yönetilenler (re'âyâ) dışındaki yönetenler (askerî: ilmiye, seyfiye ve kalemiye) sınıfındaki belirli memurlar ve askerler için uygulandı. Emeklilik hakkı tanınan personel ve yönetenler yaşlılıktan, hastalıktan veya sakatlıktan dolayı çalışamaz hale geldiklerinde emekli edilirdi. Hayatlarını sürdürebilmeleri için gelir olarak da ikta, tekaüdiye ve arpalıktan biri padişah hediyesi (sadaka-ı ihsaniye), padişah sadakası (sadaka-ı seniyye) veya görevden azledilme (mazulin) ilgiliye maaş olarak bağlanırdı. Bunun dışında kalan çalışanlar istifa, azledilme ve ölüm dışında hep görevlerinin başında olmak durumundaydılar (*Düstûr* [Tertib 1], 4 1290: 8; Beyazıt 2014: 153-69; Gökbilgin 1950: 592-93; İpşirli 2011: 340; Manav 2018: 2-3; Martal 2000a: 1694; Özbek 2017: 578-83; Özger 2011: 89-91; Şahin 2020; Tabakoğlu 1993a: 46-47).

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat sonrasında sosyal yardımların yanında sosyal sigortalar da devreye girdi. Sultanın lütuf ve ihsanı olarak verilen sosyal yardımlar azaltılarak merkezi bütçeden ayrılan payla sosyal güvenlik hizmeti verildi. Bu uygulama ile Osmanlı Devletinin modernleşme sürecinde ülke sınırları içinde yaşayanlara karşı yükümlülük haline dönüştü. Böylece Osmanlı için sosyal güvenlik, genel olarak bir meslekî veya sosyal risk sebebiyle geliri veya kazancında kayıp veya kesinti olan kimselerin başkalarının yardımına gerek olmadan, geçinme ve yaşama ihtiyaçlarını karşılayan bir sistem haline geldi. Osmanlı memurları ve askerleri, sosyal güvenlik ile katkıya dayalı olan yararlardan (sosyal sigortalar), sosyal yardımlardan ve sosyal hizmetlerden sosyal güvenlik hizmeti almaya başladı (BOA, ŞD, 619/8 1287: 7; Güvercin 2004; Kala 2018: 15-19; Özbek 2017: 584-85; Özger 2013: 24-25).

Amaç ve Önem

Osmanlı Devleti, çağın gereklerine göre emeklilik uygulamalarıyla ilgili düzenlemeler yaptı. Bu uygulamalara yönelik askeriye, ilmiye ve mülkiye emekli sandıklarının kuruluşu, genel işleyişi ve mevzuatları ile ilgili araştırmalar bulunmaktadır (Aksu 2004; Doğan 2013; Gökbilgin 1950; Kala 2018; Manav 2018; Martal 2000b, 2000b; Orhan 2015; Özcan 1999; Özger 2011, 2013, 2014; Şahin 2020; Tunalı 2003). Ancak askeriye, mülkiye ve ilmiye sınıfı mensuplarının şuur bozukluğu (muhtell-i şuur) ve demans (ateh) rahatsızlıkları ve bu tür süreçte uygulanan emeklilik işlemleri araştırılmayı beklemektedir.

Bu araştırmada Osmanlı Devleti'nde görev yapan memurların şuur bozukluğu ve demans/bunama rahatsızlığı, bu teşhislerden birisi konulan memurların yaşadıkları sıkıntılar, emekli sandıklarının bu hastalıklarla ilgili ortaya koyduğu mevzuat ve emeklilik işlemlerinin gerçek veriler üzerinden incelenmesi hedeflenmektedir. Böylece emeklilik yaşının kademeli olarak 65 yaşına çıkartıldığı (Türkbeyler vd. 2021: 1-2) günümüzde, muhtell-i şuur ve ateh vakalarından hareketle perspektif sunulması amaçlanmaktadır. Bunun yanında çalışmanın sosyal güvenlik, Osmanlı toplumu ve tıp tarihi alanında yapılacak araştırmalara kaynaklık edeceği düşünülmektedir.

Yöntem, Kapsam ve Sınırlıklar

Araştırma sorularının cevaplanmasında ve teorik çerçevesinin çizilmesinde nitel araştırma yöntemi ile retrospektif / regresif (geriye doğru) kullanıldı. (Aysevener 2000: 7; Baltacı 2019: 426-38; Bloch 2013: 171-76; Braudel 2004: 41; Collingwood 1996: 81; İnalçık 2016: 299; Tekeli 1998: 35-42). T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) Belge Tarama Sisteminde (BETSİS) açık erişime sunulan 1668-1918 yılları arasında yer alan 89 *muhtell-i şuur* (şuur bozukluğu) ve *ateh* (demans) vakası araştırma evrenini oluşturdu. İçerik analizleri yapılan verilerin kategorize edilmesinde Pivot Table kullanıldı. Konulara ışık tutması için amaçlı örneklem tercih edildi.

Bu araştırmada iki konuda kısıtlılık yaşandı. Bunlardan ilki araştırma verilerini içeren dosyalarda konuyu bütün yönleriyle aydınlatacak verilerin bulunmamasıdır. Bu güçlük benzer durumları içeren dosyalarla işlem yönünden ilişki kurularak ve mevzuat hükümlerinden hareketle aşılmaya çalışıldı. İkinci sınırlılık ise hastalıkların belgelerde *muhtell-i şuur*, nizamnamelerde *her nevi ihtilâl-i şuur* olarak tanımlanırken Osmanlı tıp kitaplarında bu hastalığın tanımlanmamasıdır. Bu durumda Osmanlı memuru olma şartları içinde akıl sağlığı yerinde olma hükmünden hareketle bununla sonradan ortaya çıkan akıl ve ruh hastalıklarının kast edildiği varsayıldı.

1. Sosyal Güvenlik ve Emeklilikle İlgili Yapılan Düzenlemeler

Osmanlılarda sosyal tabakalaşma, yönetenler (askerî zümre) ve yönetilenlerden (re'âyâ) oluşmaktadır. Yöneten zümre; askeriye, ilmiye, kalemiye (Tanzimat'tan sonra sivil bürokrasi) ve saray hizmetlileri olarak kategorize edilmekte olan gruptur (Akyıldız 2014: 45-46; Findley 2014: 13-17). Osmanlı Devleti'nde emeklilikle ilgili düzenlemeler ilk olarak askeri zümre içinde başladı. Fatih Sultan Mehmed Dönemi'nde yürürlüğe konan *Kanunname-i Hümayun* ile devlet adamlarına tekaüdlük (emeklilik) döneminde ne kadar ücret ödeneceği sistemleştirildi. Sadrazam, vezir, kazasker, nişancı ve kadı

gibi üst kadrolarda görev yapanlarla birlikte tımarlı sipahilere, tekaüd dirliği verilirken daha önce de belirtildiği gibi sultanın ihsanıyla verilen ikta, arpalık ve tekaüdiye ile bazı memurlar emekli (mütekaid) olurlardı (Özger 2011: 88; Tabakoğlu 1993b: 19). Bunun yanında kapıkulu ocağı ile yeniçeri ocağı mensupları, *Kanunname-i Hümayun* gereği savaş meydanında ve görevlerinin başında yaşlanma veya zorlayıcı sebeplerden dolayı iş yapamaz (pir ya da amelmande) oldukları zaman emeklilik hakkı elde ederler ve en düşük 3-8 akçe ulufe ile emekli edilirdi. Bunun dışında kanun gereğince emekli olamayan yeniçeriler, sosyal haklarını korumak amacıyla kendi aralarında Orta Sandığı adıyla sosyal güvenlik sandığı kurdular. Bu sandığın kaynağını da *tas parası* adı verilen ve ulufelerinin %3-5'i arasında değişen ödemelerden ve bekâr olarak ölen yeniçerilerin mal varlıklarının satışından elde edilen gelirlerinden sağladılar (Martal 2000a: 1692; Özger 2013: 91-96; Öztürk 1983: 1; Tabakoğlu 1993a: 48; Uzunçarşılı 1988a: 380-81, 1988b: 68).

III. Selim zamanında Nizam-ı Cedid ordusunun kurulmasıyla birlikte maaşlı ve yevmiyeli askerlerle ilgili nizamnamede düzenleme yapıldı. Bu kapsamda orduda görev yapan askerlere emeklilik hakkı tanındı. Emekli maaşlarının ödenebilmesi için 425 tımandan elde edilen gelir kaynak olarak aktarıldı. Nizamnameye göre askerlerden barış zamanında *ihtiyarlık veya sakatlık* sebebiyle emekli olanlara maaşlarının üçte biri oranında, savaş ve sefer zamanından emekli olanlara maaşlarının yarısı, daha fazlası veya tamamı emekli ücreti olarak *İrad-ı Cedid* hazinesinden ödenmesi hüküm altına alındı. Burada görüldüğü üzere emeklilik şartları içinde fiziksel yaralanmalar ve biyolojik yaşlanma yer almaktadır. Sonradan ortaya çıkan akıl hastalıklarıyla ilgili açık bir düzenleme bulunmamaktadır.

Yeniçeri Ocağının 1826 yılında II. Mahmut tarafından kaldırılıp yerine batılı tarzda *Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye* ordusunun kurulması ve kanunnamesinin hazırlanmasıyla birlikte emeklilik ile ilgili düzenlemelerde iyileştirilme yapıldı. Emeklilik için yirmi yıllık görev süresi şartını yerine getirenlerle ihtiyar ve alil olanlara emeklilik hakkı tanındı. Bu şartlar altında ihtiyarlık ve düşkünlük nedeniyle emekli olan kişiye barış zamanında maaşının $\frac{1}{2}$ 'si, sefer ve savaş sırasında ise $\frac{2}{3}$ 'ü olacak şekilde malulen emekli maaşı olarak ödenmesi mevzuata bağlandı. Bunun yanında gündelikli askerlerden biri yaşlanır veya yaralanırsa aldığı ücret kadar maaş *Mansûre* bütçesinden ödenirdi. Bir askerin malulen emeklilik hakkını elde edebilmesi için emeklilik isteğini dilekçe ile bağlı bulunduğu birliğe bildirmesi ve süreci başlatması gerekmektedir. Bu dilekçe sonrasında birlik doktoru tarafından gerçekleştirilen muayene raporu, birlik kumandanlığı aracılığıyla İstanbul'a *Dâr-ı Şurâ-yı Askerîyeye* iletilerek gerekli incelemeler yapılırdı. Eğer başvuru ve raporların incelenmesi sonucunda emekliliği uygun görülürse sadrazamın onayıyla *tekaüdlük beratı* verilirdi. Bu berat ile emekli olan askere, yalnız hayatta olduğu sürece maaş ödenirdi. Bunun yanında sürekli veya bulaşıcı hastalığı olanlar ile ihtiyarlıktan dolayı askerlikten çıkarılmak istenen ordu mensuplarının durumları tetkik edilir, şayet hekimler tarafından askerliğe elverişli olmadığı yönünde rapor düzenlenirse *Dâr-ı Şûra-yı Askeriyye* tarafından verilen karar neticesinde askerlikten *ihraç tezkeresi* düzenlenirdi. Bu şekilde askerden ihraç edilenlere maaş ödenmez ve her hangi bir ücret istemediğine dair bir yazı alınarak görevlerine son verilirdi. On iki yıl askerlik hizmetini tamamlayanlar,

emeklilik hakkından yararlanmamak kaydıyla ordudan ayrılabilirlerdi (Makal 2000: 97; Manav 2018: 8-10; Özger 2013: 97-99; Öztürk 1983: 1-5).

Tanzimat Dönemi, Osmanlı Devletinin yönetim anlayışında ve kurumlarında merkezileştirme programlarının uygulanmaya konulmaya başlandığı dönem oldu. Bu dönemde vakıflar, kurumsal yapılar ve meslek örgütleri ile gerçekleştirilmekte olan sosyal güvenlik kurumlarının işleyişinde düzenlemeler yapıldı. Bu süreçte düşük emekli maaşları ve sistemin eksikleri ve kaynak sıkıntılarına rağmen Osmanlı Devleti, sosyal güvenlik tarafında bütçe ve kurumlarıyla hizmet alanlarını ve tabanını genişletti. Bu dönemde daha önce de belirtildiği gibi çalışana emeklilik için yapılan ödemeler sultan ve/veya devlet lütuf ve inayeti olmaktan çıkarılarak çalışana çalıştığı için karşılığının ödendiği hizmet hakkı şekline dönüştü (Martal 2000b: 1691; Özbek 2002: 7-15).

2. Muhtell-i Şuur ve Ateh Hastalıkları

Osmanlı tıbbında vücuttaki organların işleyişinin bozulması gibi aklın da hastalandığı ve diğer hastalıklar gibi belirtiler verdiği kabul edilmektedir (Usman] 1911: 3-4). Gelişen tıp dünyasına uyum sağlamak üzere dönemin bilim insanları, akıl hastalıklarını tanımlama noktasında çalışmalar yürüttüler. Nitekim *mecnûn* ve *mecanîn* kavramları, akıl hastaları için kullanılan tabirlerken bu iki kavramın dışında yeni kullanımlar geliştirdiler (Avni Mahmud 1326; [Gökay] 1924; [Basman] 1926).

Mecnunlar, gerçeği değerlendirme melekesi bozulmuş, sanrılar gören ve/veya davranış bozuklukları bulunan hastalardı. Bu hastalar, toplum tarafından *deli* olarak tanımlanan, sürekli akıl hastaları ile genel sağlığının yerinde olmasına rağmen çeşitli sebeplerle geçici akıl hastalığına sahip olan kimselerdi. Bir yıldan fazla akıl hastalığı yaşayanlar, sürekli akıl hastası olarak kabul edilirken geçici olarak aklını, şuurunu ve iradesini kaybeden kişiler geçici akıl hastası olarak kabul edilmekteydi (Ahmet Cevdet Paşa 1884: 359; Aydın 2001: 227, 2001: 227; Dönmez 1993: 126; Ekinci 2008: 333-34). Nizamnamelerde ve arşiv belgelerinde dikkat çeken iki kavram yer almaktadır. Bunlardan ilki *muhtell-i şuur* ikincisi ise *ateh* kavramıdır.

Muhtell-i Şuur (Bewusstsein conscience) farkındalık/idrakin bozulması demektir. Burada görülen, duyulan ve hissedilen duyguların yorumlanmasında akıl görevini yerine getirememekte ve doğru karar alamamaktadır. Yani akıl sağlığının yitilmesi durumudur. Bu hâl, kısmî olabildiği gibi sürekli de olabilir. Uzman hekimler tarafından gözlem ve kontrol üzerine düzenlenen rapora göre çalışan için tedavi süreci başlatılabilmekte aynı zamanda da bu süreçte izinli sayılma veya emeklilik işlemleri gerçekleştirilebilmektedir (Avni Mahmud 1326: 490-91, 509-40; [Gökay] 1924: 145-49).

Ateh ise bunama hastalığıdır. Bu hastalarda akıldaki çıldırtıcı fikirler biraz daha baskın hâle gelir, makul fikirler karmaşıklaşır. Hastanın hafızası zayıflar ve hatıradaki bilgiler dağınık şekilde kendini gösterir. Hasta, bu süreçte hafızasını tamamen kaybedebilir. Böyle bir durumda olan çalışanın akıl sağlığı yerinde olmadığı için iş yapma imkânı ortadan kalkar. Bu hastalarda farklı davranışlar da gözlenebilir. Bazısı yürür, bazısı ise bir yerde saatlerce kalır. Atehlerin farklı biçimleri olmakla birlikte üç çeşidi konu ile ilgilidir. Bunların ilki olan *ateh şebâbî*, yorgunluk ve heyecan neticesinde gençlerde görülür. İkincisi *ateh-şeyh hastalığıdır*. Bu rahatsızlık beyin hastalıkları veya ruhsal sebeplere bağlı olarak yaş ilerledikçe ortaya çıkan demans/bunamadır

([Basman] 1926: 233-34). Üçüncüsü ise *ateh kable'l-vakit* rahatsızlığıdır. Bu hastalık, 18-30 yaş arasındaki gençlerde görülen bunama türüdür (Avni Mahmud 1326: 216).

Osmanlı emeklilik mevzuatının çerçevesini çizen kanunnameler ve nizamnameler, malulen emeklilik içinde kabul ettiği akıl hastalıklarını en geniş hâliyle 1909 tarihli Askerî Tekaüd ve İstifa Nizâmnamesi'nde tanımlamaktadır. Bu tanım içinde *if'al-i dimağ/ muhtell-i dimağ* (akıl bozulması), *kuvve-i hafıza* (hafıza teklemesi/ zayıflığı), *belâhat* (aptallık), *cinnet* ve *şuur bozukluğu* hastalıkları yer almaktadır (*Düstûr*, [Tertîb-i Sâni], 1 1329: 711). Osmanlı Dönemi kayıtlarına yansıyan *muhtell-i şuur* olarak tanımlanan hastalıklar içinde *kara sevda*, *mâl-i hülya* ve *cinnet* de bulunmaktadır. Buna göre Osmanlı tıp terminolojinde farklı isimlendirilen akıl ve ruh sağlığı hastalıkları, Osmanlı emeklilik işlemlerinde muhtell-i şuur ve ateh olarak karşılık bulmakta ve malulen emeklilik süreçlerinin başlatılması için tanı olarak kabul görmektedir (BOA, HAT: 71/2991, 1219/1804; ŞD.: 2003/37, 1287/1870; TS.MA.e: 478/8, 1228/1813; ZB.: 16/28, 1324/ 1908; BEO: 4176/313186, 1331/1913).

Bireylerin muayene süreciyle ilgili gözlem ve tanılama işlemleri, Bimârhânelere Dair Nizamname (1289: 545-50), Zabtiye Nezaretinin Tamim ve Usul-ı Muayene ve İsticvâb-ı Mecânin (Akıl Hastalarının Sorgulama ve Kontrol Yöntemleri) ile gerçekleştirilirdi (BOA, BEO: 4176/313186, 1331/1913; Avni Mahmud 1326: 490-91, 509-40; [Gökay] 1924: 145-49).

3. Muhtell-i Şuur ve Ateh Hastalıklarında Malulen Emeklilik İşlemleri

Osmanlı emekli sandığı sistemine göre memur, süreye ve maluliyete bağlı olarak iki şekilde emekli edilebilmekteydi. Bunlardan ilki, sandık mensubunun 25-30 yıl görev yapması, bu süre zarfında da %2-10 arasında emeklilik için sigorta prim ödemesi, ilk maaşının yarısını ve terfileri sırasında yapılan zammın tamamını sandığa ödemesi koşuluyla emekli edilmesiydi. Diğeri ise hastalık veya sakatlık sonucu çalışamayacak durumda olan ve maluliyet şartlarını yerine getiren her çalışan malulen emekli olabilmekteydi.

Ma'lûl kavramsal olarak hastalıklı, illetli veya sakat anlamına gelmektedir. Bu kavramdan türetilen malûlen ifadesi bunlara bağlı anlamında iken maluliyet sakatlık, hastalık manasında kullanılmaktadır (Muallim Naci 1318: 622). Emeklilik işlemlerini düzenleyen nizamnamelere göre malullük, bir hizmet sırasında görevlerini yerine getiren çalışanın yaralanma veya hastalık sebebiyle hastanede tedavi altına alınmasıydı. Bu süre içerisinde hastalar; doktorlar ve sonrasında iki müfettiş (eğer varsa) tarafından muayene edilirdi. Muayene anında veya taburcu edildikten sonra görevlerini yerine getiremeyeceklerine dair rapor verilmesi durumunda bu kişiler malul sayılmaktaydı (Doğan 2013; *Düstûr* [Tertib 1], 6 1939: 1500-1502; *Düstûr*, Tertîb-i Sâni, 1 1329: 699; Manav 2018; Özger 2013).

3.1. Askerî Tekaüd Sandığı'ndaki Esaslar ve Uygulamalar

Askerî Tekaüd Sandığı'nın kurulmasından ve nizamnamelerden önce Osmanlı ordusunda görev yapan personelin muhtell-i şuur gerekçesiyle tedaviye yönlendirildikleri, azledildikleri veya emekliye sevk edildiklerine dair örnekler bulunmaktadır. Kars'ın Gücürat Kalesi'nin Dizdarı Yusuf'un aklını yitirmesi (*meczub* ve

cünun) ve kalenin güvenliğini sağlayamadığı gerekçesiyle görevden azledilmesi, bu uygulamanın olduğuna işaret etmektedir. Geçici akıl hastalığı yaşayan askerlerden iyileşenlerin ise Asakir-i Şahane Binbaşısı Mustafa Bey gibi göreve geri döndükleri de tespit edilmektedir (BOA, İE.AS.: 12/1108, 1078/1668; MB.İ.: 1/86, 1262/1846).

Askerî Tekaüd Sandığı ve nizamnamesinin çıkarılmasından önce yenileşme süreci içinde askeri yenilikler içinde emeklilik ile ilgili düzenlemeler de yapılmaktaydı (Özger 2013: 95-96). Osmanlı ordusunda muhtell-i şuur rahatsızlığı olduğu bildirilen personel hakkında belirli süreçler takip edilmekte, ilgili personel için hemen adli süreç ya da emeklilik işlemleri başlatılmamaktaydı. Öncelikli olarak asker ve olay hakkında ön inceleme işlemi yapılmakta ve durumun aslı öğrenilmekteydi. Mesela Humbaracı ocağında görev yapan Seyyid Mehmed'in şuur bozukluğundan dolayı 13 Aralık 1795 tarihinde malulen emeklilik işlemlerinin başlatılması; Trabzon'da bulunan Kars Mahallesi'nde yaşayan ve şuurunu kaybeden Topçu Şakir'in Trabzon Valisi tarafından tedavi için Bimarhaneye sevk edilmesi; kapı halkından on beş kişiyi ve çarşı içinde bazı kişileri vahşice öldürten, masum insanları hapse koydurtan ve bazı kişilerin de mallarına el koyduran Vidin Muhafızı Pasbanzade Osman Paşa ile Hısın-ı Mansur'da yirmi üç gün kalan ve bu süre zarfında halktan, askerlerden ve yöneticilerden 32.500 kuruş talep eden, kendisine Malatya Sancağının verildiğini söyleyen, aynı zamanda Malatya Madenini kapatacağını belirten *kara sevda hastalığına yakalandığı* iddia edilen Abdurrahman Paşa hakkında inceleme süreçlerinin başlatılması bu uygulamalara işaret etmektedir (BOA, C..TZ.: 11/502, 1210/1796; HAT: 71/2991, 1219/1809; A.}MKT.DV.: 203/46, 1278/1861; TSMA No: 1891/88 1228/1813, TS.MA.e: 478/8, 1228/1813; A.}MKT.NZD. 92/48, 1269/1853).

1869 tarihli *Asâkir-i Berriye-i Mülükâne Tekaüd Kanunnamesi* ile daha önceden yöneticilerin tasarrufunda olan *muhtell-i şuur ve atehe* bağlı malulen emeklilik işlemleri için uygulamada birlik sağlandı. Bu kanunnamenin ikinci bölümünü oluşturan 14-23. maddeleri, malullük durumunun çerçevesini çizmekteydi. Bu maddelere göre Osmanlı ordusunda hizmet veren asker, subay, emirler ve görevlendirme olarak çalışanlar, görevleri sırasında ve görevleri nedeniyle oluşabilecek durumlara göre malul olarak emekli edilebileceklerdi (BOA, ŞD, 619/8 1287/1870; *Düstûr-ı Askerî* 1286: 164-71; Özger 2013: 122-23; Tunalı 2003: 176-81). Kanunnamenin 16. maddesi; yaralanma, hastalık ve sakatlığı üç derecede tasnif etmekteydi. Bu üç kategori içinde, tanımlara bağlı olarak mağduriyet yaşayan askerlerin hizmet sürelerine bakılmaksızın malulen emekli edilmeleri ve maaş bağlanması hüküm altına alınmış bulunmaktaydı. Bu maddeler içinde fiziksel ve biyolojik hastalıklar, yaralanmalar ve sakatlıklar, ayrıntılı olarak verilmişse de akıl ve ruh sağlığı ile ilgili bilgiler oldukça sınırlıdır. Nitekim Nizamnamenin üçüncü derece maluliyet kategorilerinin belirlendiği sekiz başlık içinde akıl ve ruh sağlığı maluliyeti hakkında yalnızca *...if'al-i dimağa halel gelmek yani deli olmak ...* tanımı yer almaktaydı (BOA, ŞD, 619/8 1287: 17b-18a).

1881 tarihli *Asâkir-i Berriye Tekâüd Kanunnâmesinin* tadilinde akıl sağlığı ile ilgili çok küçük bir düzenleme yapıldı. Kanunnameye *if'al-i dimağ* yerine *her nevi ihtilâl-i şuur-ı müzmine* yani *iyileşme imkânı olmayan ve hekimler tarafından raporla kayıt altına alınan akıl hastalıkları* ifadesi getirildi. Akıl sağlığı rahatsızlığı, üçüncü derece maluliyetten ikinci derece maluliyet kategorisi içerisine dâhil edilirken uygulamada yapılacak işlemler biraz daha netleştirildi (BOA, Y..A.RES. 17/61, 1299/1882 1299).

1909 *Askerî Tekâüd ve İstifa Kanununda* ise akıl ve ruh hastalıklarının sınırları, psikiyatri alanındaki çalışmaların artmasına bağlı olarak daha iyi çizildi ve akıl sağlığı hastalıklarının isimleri nizamnameye eklendi. Bu hastalıklar içinde *if'al-i dimağ/ muhtell-i dimağ*, (akıl bozulması), *kuvve-i hafıza* (hafıza teklemesi/ zayıflığı), *belâhat* (aptallık), *cinnat ve şuur bozukluğu* yer alıyordu (*Düstûr*, Tertîb-i Sâni, 1 1329: 711)

Malul olarak emekliliğe sevk işlemlerinin gerçekleştirilebilmesi için 1869 tarihli *Asâkir-i Berriye-i Mülûkâne Tekâüd Kanunnamesinin* 14. maddesine (BOA, ŞD, 619/8 1287) ve sonrasında da 1881 tarihindeki tadili sonrası 40-44. maddelerine göre malulen emeklilik işlemleri yürütölmek durumundaydı (BOA, Y..A.RES. 17/61, 1299/1882 1299; *Düstûr*, Tertîb-i Sâni, 1 1329: 702;

Nizamnamelerde askeri görevli emirler, subaylar ve erlerden herhangi biri savaş sırasında ya da görev esnasında bir hastalığa yakalanır ve görevi yerine getirirken ağır yaralanırsa ya da askerî hizmetin zor ve tehlikesinden dolayı iyileşme ihtimali olmayan bir hastalığa tutulursa emeklilik isteğini belirten dilekçesini askerî hizmetten ayrılmadan önce bağlı bulunduğu birlik kumandanına vermek durumundaydı (Madde: 14; 40). Şayet asker, dilekçe vermeden görev yerini terk ederse hastalık veya yaralanma üzerine tedavi sonrasında iyileşmesi durumunda yaşadığı hadisenin görevi sırasında meydana geldiğini ispat etmek durumundaydı. İlgili makamlara sunacağı belge ve raporlarda olay tarihi, oluş şekli, maluliyete konu olan husus ayrıntılı biçimde yazılmış ve askeri birliğin en üst rütbelisi tarafından onaylanmış, hastalığın da görev sırasında ortaya çıktığının doktor raporlarıyla tasdik edilmiş olması gerekmekteydi.

Söz konusu askeri görevden dolayı hastalanan, yaralanan ya da sakatlanan emirler, subaylar ve erler malulen emeklilik için dilekçelerini bağlı bulunduğu ordu, kolordu, askerî firkalar erkân-ı harp dairelerine veya alay üzerinde ise bağlı bulunduğu alay meclisince verirdi. Bu dilekçeler ve hastane raporları ilgili birimlerce incelenir ve uygun olanlar kumandanlık ve alay meclisi tarafından Ordu Müşirine/ Seraskerliğe/ Harbiye Nezaretine gönderilirdi (Madde: 41). Bazı hastalık, yaralanma ve sakatlıkların tesiri sonradan ortaya çıkma ihtimali bulunduğu için bu tür durumlarda başvuru için bir yıl mehil müddeti verirdi. Eğer bir eli veya ayağı kesilmesi durumunda kalınırsa veya gözleri ama olursa bu süre iki yıla çıkarılırdı. Şayet malul süresi içinde başvurusunu yazılı olarak bildirmezse müracaatları zaman aşımından kabul edilmezdi (Madde:43).

Nizamnamelerin uygulanmasında yaşanan mağduriyetler, yeni düzenlemelerin yapılmasını gerekli kıldı. *Askerî Tekâüd ve İstifa Kanunu'na Müzeyyel Kanun-ı Muvakkat* ile yapılan düzenlemeye göre görevleri sırasında malul olan asker ve rütbeliler, şayet durumlarını gösterir tutanakları ve raporu almamışlar veya kaybetmişlerse, yeniden tutanak hazırlatma ve rapor alma durumu olmadığı takdirde, olay araştırılacak ve bu kişi askeri sıhhiye heyeti tarafından muayene edilecekti. Bu kişilerin bağlı oldukları emirlerden veya subaylardan iki kişi, maluliyete şahitlik edebileceklerdi. Bu şartları yerine getiren asker ve rütbelilerin de emeklilik işlemleri yapılabilecekti (Kala 2018: 68-70).

Askerî nizamnamelerde her ne kadar maluliyet durumunda yapılacak işlemler yazılı olsa da Osmanlı ordusunda görev yapan ve muhtell-i şuur olan asker ve subayların malulen emekliliği ile ilgili yeterince açık esaslar bulunmamaktadır. Bir de

buna yürürlükte bulunan mevzuatın muhtell-i şuur olan personelden de dilekçe yazmasını istemesi gibi bağlayıcı hükümlerin yer alması, muhtell-i şuur ya da ateh olan memurların malulen emeklilikten yararlanmalarına engel oluşturmakta ya da bir yakını tarafından süreçlerin takip edilmesi meselesi zorunluluğunu gündeme getirmekteydi. Bununla ilgili örnekler şöyledir: Çanakkale Muharebesi'nde başından yaralanarak şuurunu kaybeden Binbaşı Devas'ın Sivas vilayetine gitmemesi, Kale-i Sultaniye Birinci Tali Taburu Birinci Bölük Yüzbaşı Ahmed Tefvik Efendi'nin emeklilik işlemlerinin kardeşi tarafından yürütülmesi; Bahriye Kolağası Hakkı Efendi'nin akıl sağlığının yerinde olmamasına bağlı olarak bimarhanede tedavi altına alınmasına rağmen tamamen iyileşmeden serbest bırakılması sebebiyle muhtel-i şuur ve ateh durumunda olan askerlerin haklarından yararlanmakta ve hayatlarını idame ettirmede yalnız başlarına zorlandıklarını göz önüne sermektedir (BOA, BEO: 151/11305, 1310/1893; 151/11305, 1310/1893; 4176/313186, 1331/1913; ZB.: 354/8, 1322/1904 16/28, 1324/1908; DH.EUM.AYŞ.: 2/27, 1337/1919).

3.2. Mülkiye Tekaüd Sandığı'ndaki Esaslar ve Uygulamalar

Osmanlı Devleti kurumlarında sivil bürokrat olarak hizmet veren kalemiye/mülkiye sınıfının emeklilik düzenlemesi, 1884 tarihli *Memurin-i Mülkiye Terakki ve Tekaüd Kararnamesi* ile geniş tabana yayıldı. Araştırma kapsamı çerçevesinde muhtell-i şuur ve ateh emeklilik işlemlerini, nizamname öncesi ve nizamname sonrası yaşanan hadiseler üzerinden incelemek yerinde olacaktır.

Osmanlı Devleti'nde muhtell-i şuur ihtimali olan personelin üst birimlerce gözetim altında tutulduğu, yaptığı hatalı işlemlerden dolayı görevden azledilmedikleri ve inceleme başlattıkları görülmektedir. Örneğin devletin vergi kaynaklarının toplanması görevini ikinci halife olarak yürüten başmuhasebecinin şuurunda meydana gelen eksiklikten dolayı kendine arz edilen kâğıtların içeriğini kontrol etmeden onayladığı bilgisinin alınması üzerine inceleme başlatılmış, bunun sonucunda başmuhasebecinin uyarılması ile yetinilmiştir (BOA, C..ML.: 446/18001, 1175/1762). Bunun dışında başka örnekler de bulunmaktadır. Mekteb-i Tıbbiye doktorlarından Yanko'nun Köstence'de doktorluk yaptığı süre içinde *suraya hastalığı* sebebiyle şuur bozukluğu, bu sebeple de doktorluk mesleğini yapamayacağından yürürlükte olan uygulama üzerine, 250 kuruş maaşla emekli edilmesi uygun görülmüştür (BOA, MVL: 1036/3, 1284/1867).

Muhtell-i şuur rahatsızlığı bulunanlardan tedavisi mümkün olanlar, Mekteb-i Tıbbiye'de ve Süleymaniye Tımarhanesi'nde tedavi edilmek üzere gönderilmekteydi. Bâbîâli Tercüme Odası personeli olan Atıf Bey ile Tekfurdağı'nın Midye Kazası Naibi Ahmed Cemil Efendi'nin ve Tophane-i Amire veznedarlarından İzzet Efendi'nin tedavi için Bimarhaneye gönderilmeleri, yetişmiş insan gücünün ve kaynağın sistem dışına itilmediğini ve kazanılmaları için çaba gösterildiğini ortaya koymaktadır (BOA, A.}MKT.NZD.: 195/58, 1273/1856; 329/25, 1277/1860; A.}MKT.NZD. 329/43, 1277/1860; A.}MKT.MHM.: 357/24, 1283/1866; A.}MKT.MHM.: 442/77, 1289/1872).

Muhtell-i şuur ya da ateh rahatsızlığı olan mülkiye çalışanları ile ilgili halkın da duyarlı olduğu ve gerekeni yaptığı görülmektedir. Bolu sancağında görev yapan Bolulu Mehmed Efendi, şehirde amaçsızca dolaşmakta ve kendisini denize atmaktadır. Bunun yanında Kapı Camii ve Medresesinin kuyusu başta olmak üzere her nerede açık kuyu

görse içine girmektedir. Mehmed'in durumu, her geçen gün kötüye gittiği için yöre halkı tarafından yetkililer bilgilendirilmiştir. Ancak gerekli tedbirlerin alınmaması sebebiyle Mehmed, birisini yaralamış ve beş yıl ceza verilerek Selanik Kalesi'ne hapsedilmiştir. Mehmed Efendi'nin akıl sağlığının yerinde olmadığı raporlandıktan sonra cezaevinden tahliye edilmiştir (BOA, ŞD.: 2003/37, 1287/1870). Bu olayda görüldüğü üzere muhtell-i şuur vakalarında bireyin kendi iradesiyle malulen emeklilik işlemlerini başlatamadığı, vasi tayin edilmesini talep edemediği, bu sebeple de mağduriyet yaşadığı ve hapis cezası aldığı toplumun vicdanına terk edildiği ortaya çıkmaktadır.

Askerî Tekaüd Sandığının kurulmasıyla birlikte başlayan ve sistemli hâle getirilen emeklilik işlemlerinin, mülkiye memurları için de uygulanması gündeme geldi. Her ne kadar 1884 tarihinde *Memurin-i Mülkiye Terakki ve Tekaüd Kararnamesi* ile emeklilik işlemleri hayata geçirilse de daha 1869 tarihinde mülkiye çalışanlarının emekli olabilmesi için çalışmalara başlandığı görülmektedir. Bu aşamada İngiltere, Avusturya ve Fransa gibi ülkelerin emeklilik kanunları incelendi ve Fransa'nın emeklilik mevzuatının uyarlanmasına karar verildi. Ancak bu dönemde mülkiye memurları için hazırlanan mevzuat uygulamaya konulmadı (Manav 2018: 15-17, 46, 57). 1876 tarihli Telgraf ve Posta Ketebe ve Hademelerinin emekliliklerini düzenleyen nizamnamenin 4. Maddesi, memurlarla ilgili malulen emeklilik işlemlerinin gelişimine katkı sağladı (1289: 554-60). Buna göre, görevleri başında birinci derecede malul olanlar (tedavi ile iyileşemeyecek hastalığı olanlar ile iki gözü görmeyen, mecnun veya buna benzer hastalıklarla malul olanlar) ile başkasının yardımına muhtaç oldukları doktorlar tarafından tespit edilenler hizmetleri ne kadar olursa olsun maaşlarının dörtte üçünü, ikinci derece olanlar maaşlarının yarısını malulen emekli maaşı olarak alabileceklerdi.

1884 tarihli *Memurin-i Mülkiye Terakki ve Tekaüd Kararnamesinin* hayata geçirilmesi, mülkiye memurları için emeklilik hükümlerinin belirli bir düzen dâhilinde işletilmesine olanak sağladı. Bu nizamnamenin 30. maddesine göre bir memurun görev sırasında veya başka bir zamanda vücudunda oluşan rahatsızlık nedeniyle görevini yapamayacak duruma düşmesi durumunda, hizmet süresine bağlı emeklilik şartlarına sahip olmasa dahi malulen emeklilik hakkına sahibi olacağı hüküm altına alındı. Ancak maluliyetleriyle ilgili raporlar ve diğer belgelerin İstanbul'da Tıbbiye Nezaretince, taşrada ise mahalle meclisleri idaresi ve memleket tabipleri tarafından verilen şahadetname ile Mekteb-i Tıbbiye'den onaylandıktan sonra kabul edilmesi hükme bağlandı (BOA, MB.İ...: 171/94, 1332/1913; (*Düstür Zeyl* 1300: 70).

1887 tarihli *Devair-i Askeriyede Müstahdem Memurin ve Ketebe-i Mülkiye Tekaüd Nizamnamesinin* 10. maddesi de birinci derecede malul olanlara (tedaviyle sağlığına kavuşamayacak derecede felçli, kötürüm, iki gözü kör ve *mecnun*) veya *buna benzer hastalıkları* olup başkalarının yardımına muhtaç olduklarına dair doktor raporu bulunan memurlara son memuriyet aylıklarının yarısının emekli maaşı olarak bağlanması hükmü getirildi. Bu memurların emekli aylığı alabilmeleri için, İstanbul'da bulunanlar Sıhhiye Nezareti veya Bab-ı Seraskerî Sıhhiye Dairesi'nden hastalıklarını raporlandırmaları gerekirken taşrada bulunanlar, Orduyu Hümayunlar Sıhhiye Dairesi veya bağlı buldukları nezaretin askeri doktorlarından alacaklardı. Alınan bu raporlar, incelenip onaylandıktan sonra Tekaüd Nezareti Cemiyeti Umumiyesine gönderilecek ve burada maluliyet derecelerinin belirlenmesinin ardından malulen emeklilik için

beklenmesi gereken süre tamamlandığında emeklilik gerçekleşebilecekti (*Düstûr* [Tertib 1], 6 1939: 48-49). Şuurunu kaybeden personel için bir aylık tedavi süreci Dersaadet Bimarhanesinde gerçekleştirilirdi. Bu tür taşradan merkeze hasta sevkinin zorunlu olduğu durumlarda şahısların zaruri masrafları yerel yönetimler tarafından karşılanmaktaydı (*BOA*, DH.MKT.: 1830/15, 1308/1891).

1909 tarihli *Memurin-i Mülkiyenin Tekaüdüne Dair Kanun*'a göre bir memur, görevi sırasında veya azledildiği süre içinde malul olursa maluliyet maaşına, 1887 tarihli *Devair-i Askeriyede Müstahdem Memurin ve Ketebe-i Mülkiye Tekaüd Nizamnamesinin 10. maddesindeki* yeni düzenlemeye ek olarak akıl sağlığını yitirmesi veya karar verme yeteneğinden tamamen mahrum olması durumunda malulen emekli edilebilecekti (*Düstûr*, Tertib-i Sâni, 1 1329: 669).

Nizamnamelerde görüldüğü üzere mevzuat çalışmaları birbirinden bağımsız olarak çıkarılsa da içerik ve süreç bakımından birbirlerinden etkilendikleri ve içeriklerinin karşılaşılan güçlüklerle göre iyileştirildiği görülmektedir. Araştırma kapsamı içinde Mülkiye Tekaüd Sandığının kurulup nizamnamesinin yayımlanmasından sonraki süreç içinde muhtell-i şuur ve ateh gerekçesiyle malulen emekli edilen 15 yönetici, 9 memur, 8 polis, 3 muhasebeci, 2 postacı, 2 doktor ve 1 müfettiş tespit edilmiş olup bu personellerle ilgili işlem süreçleri şöyle gerçekleşmiştir:

Osmanlı bürokrasisi içinde yetişmiş insan gücü bakımından ve yönetim açısından üst düzey yöneticilikler büyük önem arz etmekteydi. Üst kadronun kişiye sağladığı imkânlarla sahip olma arzusu ya da kişisel çekişmeler, muhtell-i şuur ve ateh rahatsızlıkları üzerinden girişimler yapılmasına sebep olabilmekteydi. Mesela bir aydan beri hava değişikliği için Derne'de bulunan Bingazi Valisi Ferik Musa Kazım Paşa'nın, şuur kaybı nedeniyle tedavi edilmesi için İstanbul'a izinli olarak gönderildiği tespit edilmektedir (*BOA*, DH.MKT.: 1434/32, 1304/1886).

Akıl sağlığı yerinde olmadığı iddiasıyla bazı yöneticiler üzerinde oyun oynandığı da olmaktadır. Nitekim Şehrizar Mutasarrıfı Rüşdü Paşa'nın akıl sağlığında ve şuurunda bozukluk olduğu iddia edildi. Ferik Ali Paşa başta olmak üzere Mirliva Mahmud ve Müşir Hidayet Paşa'nın şikâyetleri neticesinde Musul Vilayeti Valisi Tahsin Paşa tarafından Rüşdü Paşa mutasarrıflıktan azledildi. Bunun üzerine Rüşdü Paşa'nın babası ve Sicil-i Ahval Komisyonu Reisi Rıza Efendi, oğlu ile ilgili olayı duyar duymaz duruma hemen itiraz etti. Bunun üzerine olayın aslının araştırılması için Sadarete dilekçe yazdı. Sadaret, Rüşdü Paşa'nın durumu hakkında inceleme başlatmakla birlikte Paşa'yı sağlık muayenesi için Bimarhane'ye yönlendirdi. Rüşdü Paşa için hazırlanan raporda yer alan ifadelerde onun yönetmeyi bilmediği, kendi sakalını öptüğü, bir yerde durmayı sürekli hareket ettiği, komisyon toplantılarının ortasında subayların maaşını ödeyeceğim diyerek toplantıyı terk ettiği, sokaklarda koşa koşa karakollara gittiği yazılıydı. Ancak hekimler tarafından bimarhanede yapılan gözlem ve kontrollerde Rüşdü Paşa'nın akıl sağlığının yerinde olduğu tespit edildi. Ayrıca bu ifadelerin yalnızca sözlü iddia olduğu, kanıta dayanmadığı görüldü. Şuur bozukluğuna görülmeyen Paşa, başka bir yere tayin edildi (*BOA*, Y..A...HUS.: 195/60, 1304/1885; DH.MKT.: 1370/66, 1304/1885; DH.ŞFR.: 131/78, 1302/ 1886; DH.MKT.: 1370/66, 1304/1885; Y..A...HUS.: 195/60, 1304/1885).

Hayatın olağan akışı içinde görevlerini yerine getirirken muhtell-i şuur olan ve bu sebeple de malulen emekli edilen kaymakamlar da bulunmaktaydı. Bunlar arasında Eğin Kaymakamı Mehmed Kamil Efendi, Vize Kaymakamı Hıfzı Efendi, Eğridere Kaymakamı Sıdkı Bey, Gerdus Kaymakamı Safvet Bey ve Hayy Kaymakamı Hasan Kazım Efendi sayılabilir. Bunlar arasında emeklilik oranının yüksekliği, kaymakamlık görevini üstlenenler arasında ileri yaşta veya çalışma şartlarının zorluğuna bağlı olarak muhtell-i şuur rahatsızlıklarına yakalananların olduğunu düşündürmektedir (BOA, DH.MKT.: 1389/112, 1304/1887; 120/20, 1311/1893; ŞD.: 635/21, 1312/1894; BEO: 539/40410, 1312/1894; Y..EE..KP.: 11/1022, 1317/1900; DH.MKT.: 2859/24, 1327/1909). Ancak bazı keyfi uygulamaların olduğuna dair bilgilere de ulaşılmaktadır. Behisni Kaymakamı Süleyman Rüşdü Efendi'nin şuurunu bozulduğu ve bunadığı gerekçesiyle Şura-yı Devlet kararıyla tıbbi inceleme tamamlanmadan azil ve emekli edildiği tespit edilmektedir. Ancak Süleyman Rüşdü Efendi'nin yapılan kontrollerinde hastalık belirtileri taşımadığı tespit edildi. Bu durum, yönetimle ters düşen kaymakamların bazılarının akıl sağlığı yerinde olmadığı iddia edilerek malulen emekli edildiklerine işaret etmektedir (BOA, DH.MKT.: 398/58, 1313/1895).

Hekimler tarafından akıl sağlığı yerinde olmadığına dair rapor düzenlenmesine rağmen üst yönetim tarafından bazı kaymakamların raporlarının görmezden gelindiği, muhtell-i şuur vakaları da tespit edilmektedir. Erzurum Vilayeti Pülümür Kaymakamı Ziyaeddin Efendi'nin halktan çeşitli adlar altında zorla para aldığına, halka eziyet ettiğine dair Pülümür Naibi Fahreddin Efendi'nin yazışmalarına ve kaymakamın şuurunu kaybettiğine dair hekim raporu bulunmasına rağmen görevde tutulması ve malulen emekli edilmemesi, yönetimin keyfi uygulamalarına örnektir (BOA, DH.MKT.: 424/57, 1313/1895).

Emniyet güçlerinde malulen emeklilik işlemlerinin gerçekleştiği hadiseler de bulunmaktadır. Silah kullanma ruhsatı bulunan bu çalışanların akıl sağlığı yerinde olmadan görevlerini yerine getirmeleri tehlike oluşturacağından malulen emeklilik işlemlerinin yürütülmesinde daha hassas davranıldığı görülmektedir. Şuurunu bozulan Beşiktaş Polis Çavuşlarından Hafız Ahmed Efendi'nin, Beyoğlu polislerinden Adem Efendi'nin, Ankara polis memurlarından Ömer Hulusi Efendi'nin, Erzincan polislerinden Esteban Efendi'nin, Polis Memuru Ali Efendi'nin, Hısn-ı Mansur Polis Memuru Kigork Efendi'nin ve Midilli Mutasarrıflığından Polis Bedreddin Efendi'nin ve Suriye Vilayeti komiserlerinden Ahmed Necib Efendi'nin muhtell-i şuur olmalarından dolayı görevlerine son verilmiş, emeklilik işlemleri tamamlanarak malulen emekli edilmişlerdir. Polislik mesleğinde bulunanlar arasında zorluklar ve psikolojik yıpranmaya bağlı olarak muhtell-i şuur vakasının diğer sınıflara göre daha fazla olduğu söylenebilir. (BOA, ZB.: 70/24, 1311/1893; 70/31, 1312/ 1894; 86/15, 1319/ 1903; 423/23, 1320/ 1904; 446/143, 1324/ 1908; 625/121, 1324/ 1908; DH.EUM.MH.: 79/1, 1332/1904; DH.MKT.: 2763/94, 1327/1909.)

İnsanlara sağlık dağıtan hekimlerde de muhtell-i şuur veya ateh rahatsızlıkları görülebilmektedir. Süleymaniye sancağına tayin edilen ve görev yerine gitmeyip İzmir'de kalan Dr. Selahaddin Veli Efendi ile Selanik Vilayeti Siroz Belediye Tabibi Halil Efendi'nin şuurunu kaybetmesinden dolayı görevini yapamayacaklarından yine hekimler tarafından verilen raporlarla malulen emeklilik işlemleri gerçekleştirildi (BOA,

DH.MKT.: 1921/110, 1309/1892; DH.EUM.KADL: 6/9, 1329/1911). Bunun dışında şuurunu kaybeden Foça-ı Atik civarındaki Oğlan adasındaki fenerin başgardıyanı gelen geçenlere zarar verme ihtimaline karşı gözetim altına alındı. Şehremaneti dava vekillerinden Subhi Bey'in memuriyetine devam edemeyecek şekilde şuur bozukluğu belirtileri görülmesinden dolayı muayene ettirildiği ve neticesinde görevini yerine getiremeyeceği sebebiyle işten uzaklaştırıldığı anlaşılmaktadır (BOA, DH.MKT.: 396/2, 1313/1895; 404/71, 1313/1895; ŞD.: 778/10, 1313/1895; BEO: 668/50065, 1313/1895).

Bazı memurlar, akıl sağlığı bozukluğu gerekçesiyle emekli edilmelerini kabul etmeyerek göreve iadelerini istemişlerdi. Ecza-yı nariye müfettişlerinden Halil Hulusi Efendi'nin, Adana Vilayeti Muhacirin Nahiyesi Müdürü Aziz Sırrı Efendi'nin ve Polis Komiseri Osman Efendi'nin muhtell-i şuur nedeniyle malulen emekli edilmelerine rağmen bu durumu kabul etmeyip yeniden görevlerine dönmek istemeleri ve sürekli dilekçe yazmaları bu tür emeklilere örnek oluşturmaktadır (BOA, DH.MKT.: 1750/57, 1307/1889; DH.MKT.: 1827/118, 1308/1890; ZB.: 384/25, 1323/ 1907).

Muhtell-i şuur ve ateh rahatsızlığı olan çalışanların durumlarını ortaya koyması bakımından son örnek önemlidir. Hariciye Nezareti'nde görev yapmakta iken 1888 yılında mecnunen vefat eden Yunda karantina eski memuru olan Şakir Bey, 45 sene görev yapmış ve bunun da 24 senesini taşradaki karantinalarda tamamladı. Son görev yerinde iken şuuruna hâle gelen Şakir Bey, kimseye bir şey söylemeden ve malulen emeklilik dilekçesi vermeden görev yerinden ayrıldı ve İstanbul'a gitti. Bu yolculuk mecnun hâliyle 22 gün sürdü. Onun görevden izinsiz olarak ayrılması üzerine yerine getirilen vekil memura da mevzuat çerçevesinde yarım maaş ödendi. Ancak diğer yarısı Şakir'e veya ailesinden herhangi bir kişiye de ödenmedi. Şakir'in ölümü üzerine eşi Züleyha Hanım, Şurâ-yı Devlet Mehâkim-i Âliye nezdinde dava açarak eşinin hakkı olan ve eşine ya da ailesinden birine ödenmemiş olan yarım kalan maaşların tamamının kendisine ödenmesini istedi. Yetkili kurumlarla yapılan yazışmalarda Şakir'in görev yerini izinsiz terk ettiği, 4,5 sene mazul olarak kaldığı, bu süre sonunda malulen emekli edildiği, Şakir'in çalışmadığı süre için eşine maaş verilemeyeceği belirtildi. Bu kararı kabul etmeyen Züleyha Hanım, talebini yenilese de 30.01.1891 tarihinde talebi tekrar reddedildi (BOA, HR.UHM.: 273/21, 1307/1890).

3.3. İlmiye Tekaüd Sandığı'ndaki Esaslar ve Uygulamalar

İlmiye sınıfında görev yapanlara prim ödeyerek sosyal sigortalı olarak emeklilik hakkının verilmesi asker ve mülkiye kadrolarından daha sonraya rastlamaktadır. Bunun sebebi, ilmiye sınıfında görev yapanların merkezi bütçeden maaş almamaları olmalıdır (Beyazıt 2014: 153-69). İlmiye sınıfında çalışanların sosyal sigortalı olabilmesinin önu, 23 Aralık 1876 tarihinde Kanun-ı Esasinin 39. maddesiyle açıldı. Bu kanun maddesiyle memurlara özlük hakları ve mali haklar tanımlandı, maaş, emeklilik ve azil konularının sınırları çizildi (*Düstûr* [Tertib 1], 4 1290: 8). Düzenli ve merkezi bütçeden maaş alınmaya başlanmasıyla birlikte ilmiye mensupları aileleri için kurulan *Eytâm ve Erâmil-i İlmiye İlaşê Sandığı* geliştirildi ve *İlmiye Tekaüd Sandığına* dönüştürüldü. Böylece ilmiye mensuplarına da emekli olma hakkı tanındı (Doğan 2013).

İlmiye sınıfı mensupları için sandığın kurulmasından önce de dağınık biçimde ve prim ödemesiz olsa da azil ve malulen emeklilik işlemleri padişahın iradesiyle uygulanmaktaydı. Nitekim İstanbul Edirnekapısı'nda Neslişah ve İskender Bey Camii

evkafları mütevellisi İbrahim'in ihtiyarlaması sebebiyle ateh-i şeyh hastalığına yakalanması ve akli melekelerini yitirmesiyle görevlerini yapamadığından yerine başka biri tayin edilmesi (BOA, İE.EV.: 49/5465, 1119/1707); Hanya Rüştîye Mektebi Muallimi Evveli Osman Efendi'nin şuurunu kaybettiği şüphesiyle görevden azledilmesi (BOA, MF.MKT.: 11/11, 1290/1873; 12/91, 1290/1873); Fatih Camii'nde Farisi muallimi olan Erzurumlu Abdürrezzak Efendi'nin şuurunu kaybettiği hal ve hareketlerinden anlaşıldığından derdest edilerek zaptiye dairesine gönderilmesi (BOA, DH.MKT.: 1713/27, 1307/1890) çalışan aleyhine uygulamaların olduğunu göstermektedir.

Mekteb-i Sultani Muallimi Halil Hilmi Efendi göreve başladığı günden hastalandığı zamana kadar görevini en güzel biçimde yerine getirmekteydi. Ancak şuurunu yitirmesi sebebiyle ikinci müdür olarak yürüttüğü görevinden ihraç edildi ve Maarif bütçesinden 450 kuruş malul maaşı bağlandı (BOA, MF.MKT.: 64/15, 1296/1879).

İlmiye Tekaüd Sandığının kurulmasıyla birlikte ilmiye mensuplarının hizmet süresine bağlı olarak malûlen emekli olabilmelerinin yolu açıldı (BOA. DVNS. NZAM. d. 6 1895: 253-54; *Düstûr* [Tertib 1], 6 1939: 1502). 1894 tarihli *Tarik-i İlmiye Tekaüd Nizamnamesinin* 10. maddesinde ilmiye memurlarından herhangi birisinin hastalanması durumunda bu hastalığı tedavi ile iyileşmeyecek durumda olanlarla felçli, kötürüm, sesleri işitemeyecek derece sağır ve iki gözü kör olanlar, başkasının yardımı olmadan hayatını sürdüremeyecek durumda olanlar ve yine başkasının yardımıyla hayatını devam ettirmek durumunda kalanlar emeklilik için belirtilen süreyi beklemeksizin malulen emekli edilir hükmü getirildi. Bu görevliler, son memuriyetindeki maaşlarının yarısını almaya hak kazandılar. Bu haktan yararlanabilmek için çalışanlar, Nizamnamenin 11. maddesinde belirtildiği şekliyle başvurularını yapması gerekmektedir. Buna göre malûl olan memurun, merkezde Meclis-i Tıbbiyede muayene edilmesi ve hastalığının tanılanmasından sonra raporun Meclis-i İdare-i Emvâl-i Eytâm'a gönderilmesi istenmekteydi. Taşrada ise memurların idare meclislerinin kontrolünde memleket tabiplerince kontrol edilmesi ve ilgili raporun Tıbbiye Nezaretince onaylanmasından sonra Meclis-i İdare-i Emvâl-i Eytâm'a gönderilmesi yazmaktaydı. Şayet bir memurun bulunduğu bölgede tabip yoksa emekli olacak şahsın maluliyetinin tespit edilmesi için merkezden bir doktor görevlendirilmekteydi.

Nizamname hükümleri irdelendiğinde muhtell-i şuur ve ateh rahatsızlığı bulunan ilmiye mensuplarının malulen emeklilik şartları için özel bir hüküm bulunmadığından genel başvuru şartlarına göre malulen emeklilik işlemlerini yürütmeleri gerekmektedir. Buna göre bir ilmiye mensubunun emekli maaşı alabilmesi için Nizamnamenin 3. maddesine göre başvuru sahiplerinin dilekçeyle birlikte malulen emeklilik için istenilen bilgileri doldurarak İstanbul'da çalışıyorlarsa Meşihat'a, taşrada çalışıyorlar ise valiliklere teslim etmeleri gerekmektedir. Doldurulması gereken bilgiler dört başlıktan oluşmakta olup bunlardan birincisi memurun ilmiye mesleğine ne zaman ve kaç yaşında başladığı, hangi memuriyetlerde ve ne kadar çalıştığı ve aldıkları maaş tutarıydı. İkinci olarak memur olduktan sonra azledildiyse ne kadar süre mazul beklediği, azil gerekçesiyle birlikte forma işleyecekti. Üçüncü başlıkta ise emeklilik başvuru sırasında görevde olup olmadıklarını yazacaklardı. İlmiyeye mensup

personelin emeklilik başvuruları ve belgeleri incelenmek üzere Meşihat aracılığıyla Meclis-i İntihab-ı Hükkam'a gönderilecekti. Değerlendirme süreçleri tamamlandıktan sonra Sicil-i Ahvâl şubesine ve Meclis-i İdare-i Emvâl-i Eytâma havale edilecekti. Yapılan incelemelerde şayet memurun hizmet süresi emekli edilmesi için yeterliyse malulen emeklilik uygulanmayıp hizmet süresiyle emeklilik işlemlerinin yapılması belirtilmekteydi (Madde 12). Örneğin Mamuretilaziz vilayetine bağlı Eğin Kazası Rüşdiye Mektebinin muallim-i sanisi olan Arif Efendi'nin, Konya Maarif Müdürlüğüne bağlı Kaş Mekteb-i Rüşdiyesi Muallim-i Evveli İbrahim Edhem Efendi'nin ve İşkodra vilayeti Draç'ın Sukat(s) köyü Sıbyan/İptidai Mektebi Muallimi Osman Efendi'nin muhtell-i şuur olmalarından dolayı memuriyetten ayrılmaları, yapılan muayenelerinde rahatsızlıklarının raporlandığı, bu sebeple de görev yapmalarının uygun olmadığından malulen emekli edilmeleri sandık tarafından da uygun görüldüğünden emekli edildikleri işlem süreçlerinden anlaşılmaktadır (BOA, MF.MKT.: 297/76, 1313/1895; MF.MKT.: 442/1, 1316/1899; MF.İBT.: 348/98, 1329/1911; MF.İBT.: 352/3, 1329/1911).

İlimiyeye mensup olan kadıların da muhtell-i şuur rahatsızlığı nedeniyle malulen emekli edildikleri görülmektedir. Mesela Kıbrıs kadısı olarak görev yapan ve davranış bozukluğu bulunan kadı hakkında gelen şikayetler ve görevi sırasında sebep olduğu 30-40.000 liralık kamu zararı sebebiyle hakkında malulen emeklilik için işlemleri başlatıldı (BOA, HR.SYS.: 901/103, 1318/1900). İlmiye teşkilatında da askeri personelde olduğu gibi muhtell-i şuur rahatsızlığı olan personelin buna bağlı olarak dilekçe vermedikleri, rahatsızlığın kurum ya da hizmet alanlar tarafından tespit edilerek harekete geçildiği ortaya çıkmaktadır.

4. Değerlendirme ve Sonuç

Osmanlı toplumunda sosyal güvenlik; sosyal yardım, sosyal hizmet ve sosyal sigorta boyutuyla ortaya çıkmış, sivil ve resmi yapılar içinde kendini özellikle resmi boyutta ortaya koymuştur. Asker, bürokrasi ve ilmiye sınıflarında emeklilik sistemlerinin kurulmasıyla gelişmiştir. Özger'in (2014: 160) belirttiği gibi ülke savunmasında ordunun önemi tartışmasızdır. Bu sebeple ülkesi için mücadele edecek askerlerin kendi canlarını ve ailesinin geleceğinin devlet tarafından güvence altına alındığını bilerek görev yapması, bağlılık ve sorumluluk duygusunu arttırmaktadır. Bu sebeple Osmanlı Devleti içinde malulen emeklilik işlemleri öncelikli olarak ordu içinde daha erken tarihlerde başlamış, malulen emeklilik ise hastalık, yaralanma ve sakatlık neticesinde kuruluştan itibaren dar bir çerçevede uygulanmıştır.

Muhtell-i şuur ve ateh gibi rahatsızlıkları olan subaylar ve erler diğer fiziksel hastalık ve yaralanmalardan farklı değerlendirilmiştir. Askeri yapıda karar vermede ve uygulamada yaşanan problemler can ve mal kayıplarına sebep olduğu için malulen emeklilikten ziyade görevden azledilme ve cezalandırma ile sonuçlanmıştır. Akıl ve ruh hastalıklarına bakışın değişime uğradığı dönemlerde her ne kadar nizamnamelere bu rahatsızlıklar girse de diğerleri kadar açık bir biçimde tanımlanmamış ve sınırları çizilmemiştir.

Bunun yanında askerler için çıkarılan ve sonrasında diğer nizamnameler için referans olacak mevzuat hükümlerinde malulen emeklilik için dilekçe şartı getirilmesi, diğer kanıtlayıcı olarak birlik yazısı ve doktor raporlarının istenilmesi hükümlerin çalışan aleyhine gelişmesine sebep olmuştur. Zira diğer malulen emeklilikte olduğu gibi

sandığa kayıtlı olan, malullükten bağımsız olarak sigortalı olmanın gereği olarak prim ödeyen, terfileri sırasında bir defaya mahsus olmak üzere, önceki maaşlarının zamlı farkıyla ilk girişte maaşının yarısını ödeyen çalışanlar muhtell-i şuur ya da ateh gerekçesiyle emeklilik durumu söz konusu olduğunda mağdur olmuşlardır. Bunlar içinde yakınları ya da kurumları tarafından tespit edilip resmi süreçleri başlatılanlar mağduriyetten kurtulmuşlardır.

Malulen emeklilik ile ilgili vakalarda en yüksek muhtell-i şuur vakası % 67 ile kalemiye/mülkiye sınıfında olmuş, onu % 17 ile ilmiye, % 16 ile askeriye takip etmiştir. Bu durum kalemiye sınıfında görev yapan personelin biyolojik yaşlarının sonuna kadar bu görevleri ifa etmeleriyle bağlantılı olmalıdır. Kaymakam ve polis meslek grubunda görev yapanlar daha çok muhtell-i şuur ve ateh vakasıyla malulen emekli edilmişlerdir. Ayrıca muhtell-i şuur ve ateh rahatsızlıkları, bazen görevden azlettirilmek istenen memurlar için amirlerinin kullandığı etik dışı bir silaha dönüşmüştür. Ancak hekimlerin dikkatli davranışları, bunun yaygınlaşmasını engellemiştir.

Sosyal Güvenlik kurumlarının işleyişi ile ilgili sistem dinamik bir yapıdır. Bu yapı ekonomi ve hizmet boyutuyla devleti ve toplumu ilgilendirmektedir. Bu sebeple de kanunların sürekli güncel kalmasının ve uygulanabilirliğinin mağduriyetler oluşturmaması açısından önemli olduğu sonucuna varılmıştır.

KAYNAKLAR

- Ahmet Cevdet Paşa. 1884. *Mecelle-i Ahkâm-i Adliye*. İstanbul: Matbaa-yı Osmaniye.
- Aksu, Cevat (Yazar). 2004. "Dar-I Şurâ-yı Askerî (Kuruluşundan 1876 Yılına Kadar)". Yüksek Lisans, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Akyıldız, Ali. 2014. *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*. 4. bs. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Avni Mahmud. 1326. *Muhtasar Emrâz-ı Akliye*. İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi.
- Aydın, Mehmet Âkif. 2001. *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Beta Basım.
- Aysevener, Kubilay. 2000. "Bir Tarih Yöntemi Olarak Soru ve Yanıt Mantığı". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 40(3-4): 37-49.
- Baltacı, Ali. 2019. "Nitel Araştırma Süreci: Nitel Bir Araştırma Nasıl Yapılır?" *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5(2): 426-38.
- Basman], Cevdet Ferid. 1926. "Kanun-ı Cezamıza Göre Cinnet". *Dârülfünun Hukuk Fakültesi* 4(25): 229-35.
- Berki, Şakir. 1968. "Vakıfların Devlete ve Devletin Vakıflara Hizmeti".
- Beyazıt, Yasemin. 2014. *Osmanlı İlimiye Mesleğinde İstihdam (XVI. yüzyıl)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Bloch, Marc. 2013. *Tarih Savunusu veya Tarihçilik Mesleği*. Çev. Ali Berktaş. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Braudel, Fernand. 2004. *Maddi Uygarlık Gündelik Hayatın Yapıları*. Çev. Mehmet Ali Kılıçbay. 2. bs. İstanbul: İmge Kitapevi.
- Collingwood, Robin George. 1996. *Tarih Tasarımı*. Çev. Kurtuluş Dinçer. 2. bs. Ankara: Gündoğan Yay.
- Dilic, Sait. 1988. "Sosyal Güvenliğin Tarihsel Gelişimi". *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 43(1): 41-80.
- Doğan, Nazire. 2013. "Osmanlı İlimiye Sınıfı'nın Emekliliği, İlimiye Tekaüd Sandığı'nın Kuruluşu ve Faaliyetleri". Yüksek Lisans, Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yozgat.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. 1993. "Cünûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 8: 125-29.
- Ekinci, Ekrem Buğra. 2008. *Osmanlı Hukuku*. İstanbul: Arı Sanat Yayınları.
- Findley, Carter Vaughn. 2014. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform Babıâli, 1789-1922*. Çev. Ercan Ertürk. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Gökay, Fahreddin Kerim. 1924. *Aklî Hastalıkların Teşhisi ve Tedavisi*. İstanbul: Kadir Matba'ası.
- Gökbilgin, Tayyib. 1950. "Arpalık". *İslâm Ansiklopedisi* 1: 592-95.
- Güvercin, Cemal Hüseyin. 2004. "Sosyal Güvenlik Kavramı ve Türkiye'de Sosyal Güvenliğin Tarihçesi". *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası* 57(2): 89-95.
- İnalçık, Halil. 2016. "Fransız Annales Ekolü ve Türk Tarihçiliği". ss. 292-304 içinde *Doğu Batı Makaleler II*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- İpşirli, Mehmet. 2011. "Tekaüt". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 40: 340-41.
- Kala, Eyüp Sabri. 2018. *Osmanlı Sosyal Güvenlik Hukuku (1865-1923): Sosyal Güvenlik Mevzuatı ve Sosyal Sigortaların Kuruluşu*. Hiperyayın: İstanbul.
- Makal, Ahmet. 2000. "XIX. Yüzyıl sonları, XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri". ss. 86-109 içinde *Osmanlı*. C. 5. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Manav, Nursel. 2018. *Mülkiye Tekaüd Sandığı: Kuruluşu ve Faaliyetleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Martal, Abdullah. 2000a. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Emeklilik ve Buna İlişkin İlk Düzenlemeler". *XIII. Türk Tarih Kongresi- Kongreye Sunulan Bildiriler 4-8 Ekim 1999* (9): 1691-1702.
- Martal, Abdullah. 2000b. "Osmanlı Ordusunda Emeklilik ve Buna İlişkin Bir Nizamname". ss. 29-42 içinde *Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri-I*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Muallim Naci. 1318. "Lugat-ı Naci".

- Orhan, Sadettin. 2015. "Osmanlı Devletinde Tanzimat Sonrası Dönemde Sosyal Güvenlik Düzenlemeleri". *İş ve Hayat* 1(1): 193-210.
- Özbek, Nadir. 2002. "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Sosyal Devlet". *Toplum ve Bilim* (92): 7-33.
- Özbek, Nadir. 2017. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Yardım Uygulamaları". ss. 575-601 içinde *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. İnalçık, Seyitdanlıoğlu. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Özcan, Tahsin. 1999. "Osmanlı Toplumunda Sosyal Güvenlik Üzerine Bazı Gözlemler". ss. 110-15 içinde *Osmanlı*. C. 5. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Özger, Yunus. 2011. "Tanzimat Sonrası Osmanlı Kara Ordusunda Emeklilik İşlemlerine Dair Yapılan Düzenlemeler ve 1881 Tarihli Tekâüt Kanunnamesinin Tahlili". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (30): 201-37.
- Özger, Yunus. 2013. *Osmanlı Ordusunda Emeklilik Sistemi ve Askeri Tekaüd Sandığı (1865-1923)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Özger, Yunus. 2014. "II. Abdülhamit Devrinde Orduda Uygulanan Sosyal Güvenlik Politikası ve Emeklilik". ss. 157-74 içinde *Sultan 2. Abdülhamid Sempozyumu, 20-21 Şubat 2014, Selanik, bildiriler Sultan İkinci Abdülhamid Sempozyumu, 20-21 Şubat 2014, Selanik, Bildiriler*. C. 2. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Öztürk, Mustafa. 1983. "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Ordusundan Emeklilik ve İhraç (1829-1840)". ss. 1-11 içinde *Birinci Askeri Tarih Semineri Bildiriler II*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Şahin, Metehan. 2020. "Osmanlı Emeklilik Sistemi'nde Arpalık Uygulaması". *SGD-Sosyal Güvenlik Dergisi* Cilt 10, Sayı 1(Sayı 1): 185-96.
- Şen, Murat. 2002. "Osmanlı Devleti'nde Sosyal Güvenlik Sistemi". *Türkler* 10: 514-27.
- Şenocak, Hasan. 2009. "Sosyal Güvenlik Sistemini Oluşturan Bileşenlerin Tarihi Süreç Işığında Değerlendirilmesi". *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi* (56): 409-68.
- Tabakoğlu, Ahmet. 1993a. "Osmanlı Sosyal Güvenlik Sistemi I". *İktisat ve İş Dünyası Bülteni*, 45-56.
- Tabakoğlu, Ahmet. 1993b. "Osmanlı Sosyal Güvenlik Sistemi II". *İktisat ve İş Dünyası Bülteni*, 18-19.
- Tekeli, İlhan. 1998. *Tarihyazımı Üzerine Düşünmek*. Ankara: Dost Kitabevi.
- Tunalı, Ayten Can (Yazar). 2003. "Tanzimat Döneminde Osmanlı Kara Ordusunda Yapılanma (1839 -1876)". Doktora, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Türkbeyler, İbrahim Halil, Ahmet Çiğiloğlu, Zeynel Abidin Öztürk. 2021. "Yaşlanma Epidemiyolojisi". *Türkiye Klinikleri Geriatri - Özel Konular* 7(2): 1-6.
- Türkoğlu, İrfan. 2013. "Sosyal Devlet Bağlamında Türkiye'de Sosyal Yardım ve Sosyal Güvenlik". *Akademik İncelemeler Dergisi* 8(3): 275-305.

Usman], Mazhar Osman. 1911. *Cinnet-i Meşâhir, 1: Giy dö Mopassan [Guy de Maupassant]*. İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Sürekâsı.

Usman], Mazhar Osman (1884-1915). 1928. *Tebâbet-i Ruhiye*. C. 1. 2. bs. İstanbul: Kader Matba'ası.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. 1988a. *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*. C. 1. Ankara: TTK Basımevi.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. 1988b. *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*. C. 2. Ankara: TTK Basımevi.

Yaman, Yusuf. 2020. "Emeklilik Sisteminde Yapısal Dönüşümün Zorunluluğu: Kademeli Yaş Artışı". *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi* 9(25): 470-91.

Yörük, Doğan. 2008. "XV. Yüzyılda Karaman Topraklarında Ahiler ve Ahi Vakıfları". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (20): 665-84.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Mühimme Kalemi Evrakı (A.}MKT.MHM.)

Nezaret ve Devair Evrakı (A.}MKT.NZD.)

Bâb-ı âli Evrak Odası (BEO.)

Cevdet Askeri (C..AS.)

Cevdet Maliye (C..ML.)

Kısmî Adlî Kalemi (DH.EUM.KADL.)

Dahili Mektubi (DH.MKT.)

Hatt-ı Hümayûn (HAT)

Hariciye HR.SYS.)

İbnü'l-Emin Askerî (İE.AS.)

İbnü'l-Emin Evkaf (İE.EV.)

Mabeyn-i Hümayûn İradeleri (MB.İ.)

Tedrisat-ı İbtidaiye Kalemi (MF.İBT.)

Mektubi Kalemi (MF.MKT.)

Hususi Maruzat (Y..A...HUS.)

Kamil Paşa Evrakı (Y..EE..KP.)

Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y..PRK.BŞK.)

Zaptiye (ZB.)

Düsturlar, Araştırma ve İnceleme Eserler

1289. *Düstûr* [Tertib 1]. C. 3. Dersaadet: Matbaa-i Amire.

1290. *Düstûr* [Tertib 1]. C. 4. Dersaadet: Matbaa-i Amire.

1939. *Düstûr* [Tertib 1]. C. 6. Ankara: Devlet Matbaası.

1329. *Düstûr*, [Tertib-i Sâni]. C. 1. Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye.

1300. *Düstûr Zeyl*. C. 3. Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası.

1286. *Düstûr-ı Askerî*. İstanbul: Mekteb-i Fünûn-i Harbiye-yi Şahane Matbaası.